

XVII VE XVIII YÜZYIL OSMANLI BÜTÇELERİ

Dr. Ahmet TABAKOĞLU (*)

XVII. yüzyııı sonları ile XVIII. yüzyıl ortalarına kadar olan dönemin bir geçiş dönemi oluşu gibi ilgi çekici bir özellik taşımasının yanında malî tarih araştırma imkanları açısından önceki dönemlere oranla çok büyük bir üstünlüğü vardır. XVI. yüzyılın yayınlanmış 3 ve yayınlanmayı bekleyen bir o kadar icmalı (**) veya bütçesi vardı. XVII. yüzyılın yayınlanmış 2 bütçesi ile yayınlanmayı bekleyen bütçelerinin yanında bu yüzyılın ikinci yarısı için 10 dan fazla bütçe vardır. Bu konuda Ö. Lütfi Barkan'm yayınları ile Halil Sahillioğlu'nun araştırmaları bize büyük malzeme sağlamaktadır.

XVIII. yüzyılın ilk 10 yılı içindeki birkaç bütçeden sonra 36 yıllık bir süre için elimizde bütçe yoktur. Ancak yüzyılın ortalarına ait iki bütçeye sahibiz.

Bu araştırma öncelikle XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılın ortalarına kadarki döneme ait 20 kadar bütçeye dayanmakta onların muhtevalarını yorumlamaktadır. Bununla birlikte konu bilinen bütçelerin verdikleri rakamlardan da faydalanılarak bütünleştirilmeye çalışılmıştır.

(*) Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü Yardımcı Doçenti.

(**) Osmanlı maliyesinde her çeşit hesap hülasasına icmal denirdi. Fakat hâzinenin yıllık gelir ve giderlerini gösteren icmalleri yaklaşık bir ifade ile bütçe olarak tanımlamak, her ne kadar çoğunlukla yıl sonunda tutulan hesap özetleri olsalar da, yanlış olmayacaktır.

Araştırmamızın başlıca dayanağını teşkil eden bütçelerin bir kısmı mükerrer olmakla birlikte 15 yıla ait ayrı bütçeler mevcuttur. Bunların müfredatlarında büyük ölçüde birlik gözlendiğinden mukayese imkanları büyüktür. Yalnız 1748-9 yılma ait bütçe akçenin hesap birimi olma vasfının zayıflamasından dolayı gurusla ifade edilmiş olup müfredat itibarıyla de farklılaşmıştır.

I. Yayınlanmış Osmanlı Bütçeleri Hakkında

Şimdiye kadar latin harfleriyle yayımlanmış bütçelerin hemen hepsi bilinen eldeki ilk bütçelerdir. Bunlar 365 günlük güneş yılı bütçeleriydi. Oysa araştırmaya temel teşkil eden bütçeler hicri yıl (ay yılı) bütçeleridir.

Elimizdeki ilk Osmanlı bütçesi 5.5.930-15.5.931, 11. III. 1524-10. III. 1525 tarihleri için düzenlenmiştir (1). Bu bütçe defterdarlar tarafından düzenlenmiş olup gelir (asl-ı mâl veya irad) bölümünde Anadolu ve Rumelinin mukataa gelirleri ve cizye gibi mukarrer (olağan) gelirleriyle avarız ve bedel-i nüzül gibi gayr-ı mukarrer (olağanüstü) gelirleriyle Arap, Diyarbakır vs. bölgelerinin çeşitli gelirleri bulunmaktadır. Gider (el-mesarifât) bölümünde ise kapıkulu askerleri ile çeşitli saray görevlilerinin umumiyetle üç ayda bir ödenen maaşları (ulûfe, el-mevâcibât), Padişaha cep harçlığı olarak verilenle bazı işleri yerine getirmekle görevli olan emirlere ödenen miktarlar (et-teslimât), çeşitli kişilere verilmesi mutad olan hediye ve bahşişler (el-âdât) ve çeşitli satın alım giderleri (el-mübayaât) ile çeşitli giderler yer almaktadır.

Tarih itibarıyla ikinci sırayı alan 933-4/1527-8 bütçesi ise tımar gelirlerini de ihtiva etmekle müstesna bir önem taşımaktadır (2). Tımar sisteminin önemini kaybetmesinin de et-

(1) Halil Sahillioğlu, Bk. Armağandaki makalesi.

(2) Kaydedilen gelir ve gider rakamları tımar kesimi hariç tutulmak şartıyla elde edilen rakamlardır. Tımar kesimi (200 186 394 akçe) dahil edilerek ulaşılan toplamalar şöyledir :

Gelir : 477 431 168 Gider : 403 388 321 Fark : 74 042 847

Buna göre XVI. yüzyılın ortalarına doğru merkezî hazinenin denetlediği gelirler toplam gelirlerin % 58 ini buluyordu. Bk. TS. A. 3442. Bütçe yayımlanmıştır : Ö. L. Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mall Yılma ait Bir Bütçe Örneği", I.U.I.F.M. C. XV, No. 1-4, Ist. 1955.

kisiyle daha sonraları bu kesimi dikkate alan hiç bir bütçe, büyük bir ihtimalle, düzenlenmemiştir. Bu bütçenin gelir ve giderleri eyâletlere göre gösterilmiştir. Yine bu bütçeye göre tımar gelirleri (aynı zamanda giderleri) 200 186 394 akçe tutmaktadır. Mukataa, cizye vs. gelirleri 277 244 773 akçe olduğuna göre XVI. yüzyılın ortalarına doğru merkezi hazinenin denetlendiği gelirler toplam gelirlerin (477 431 168 akçe) % 58 ini buluyordu.

Üçüncü sırada yer alan 954-5/1547-8 bütçesinin (3) gelirleri eyaletlere göre hazırlanmış olmakla birlikte tımar gelirlerini ihtiva etmemektedir. Giderler (el-mesarif) bölümü ise yine el-mevâcibât, et-teslimat, el-mübayaat, in'amat, âdât ve muhtelif harcamalar (ihracat-ı müteferrika) dan oluşmaktadır.

Yayınlanmış dördüncü bütçe 974-5/1567-8 bütçesidir. Bu da tasnif itibariyle önceki bütçelere benzemektedir (4).

Beşinci bütçe ise 1079-80/1669-70 yıllarına aittir (5). Bu bütçe XVI. yüzyıla ait yayımlanan bütçelerden farklı olarak gelirlerde ve giderlerde maliye dairelerine göre bir tasnif getirmektedir. Bu değişim XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait diğer yayımlanmamış bütçelerde de görülmektedir (6). Yine 1102/

- (3) Barkan, "H. 954-955 (1547-1548) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi" I.U.L.F.M., C. XIX, No. 1-4, Ist., 1960, s. 219-276. Başbakanlık Arşivi, MM. (Maliyeden müdevver defterler), No. 117.
- (4) Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", I.U.L.F.M., C. XIX, No : 1-4, Ist., 1960, s. 277-332. Atıf Ef. kit. No. : 1734 s. 262-278a.
- (5) MM. No. 2950. Bu bütçe Ö. L. Barkan tarafından yayımlanmıştır : "1079-1080 (1669-1670) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri" I.U.L.F.M., C. XVII, No : 1-4, Ist., 1960, s. 225-303.
- (6) Meselâ 1110/1698-9 yılma ait bütçenin (Başbakanlık Arşivi Kepeci, No. 2321) irad faslının başında şu ifade vardır : "Erkam-ı irad-ı hızane-i âmire... ber-mûcib-i defâtir-i aklâm-ı hızane-i âmire el-vâki' dersene-i 1110". Buradaki ifadeden maliye bürolarında tutulan defterlerin bütçelere kaynak teşkil ettiklerini anlıyoruz. Bütçenin hazırlanması 1103/1691-92 bütçesine ek olarak verilen bilgilerden çıkartılabilir : "İşbu 1103 senesinde hazine-i âmirenin irad ve mesarifi yoklandıktan aklam defterleri mucibince mukataat ve maktûat malından ve sinin-i sâbika mucibince

1691 yılına ait bir kayıta bir bütçe hazırlama vetiresi şöyle açıklanmıştı : Padişah devletin yıllık gelir ve giderlerini öğrenmek istediği için Şıkk-ı evvel defterdârma bir ferman yazılmış ; bütün kalemlerin hoca ve halifelerine divan tezkiresi gönderilmiş ; kalemlerde cizye, mukataa, voyvodalık, avarız, nüzül vs. mukarrer gelirlerle mevâcip ve çeşitli masrafların yıllık toplamalarının yazılması istenmişti. Bunun için yukarıda belirtilen gelir ve gider defterlerini toplayıp bunları ihtiva eden bir defter (bütçe) düzenlenmesi için Baş Muhasebe kaleminin üçüncü halifesi görevlendirilmişti (7).

II. Dönem Bütçelerinin Özellikleri

XVI. yüzyıl sonundan XVIII. yüzyıl ortalarına kadar düzenlenen bütçeler XVI. yüzyıl bütçelerinden ay yılı bütçeleri olarak ayrılmaktadırlar. XVI. yüzyıl bütçeleri birbirlerini izleyen iki Nevruz arası bir güneş yılı süresi için düzenlenmek-

ve Rumili ve Anadolu'da vâki kefer ve yahud cizyeleri malından ve mevkufat defterleri mucbince avâriz ve bedel-i nüzül malından bir senede hazine-i âmirenin asl-ı irâdı 18 773 kise ile 49 356 akçe olub bu zıkr olunan emvâlden çürük ve bi-hasıl ve istilây-ı kefer sebebiyle mümtenlu't-tahsil ve muaf olan ve ihracat ve ocaklı malı olan 5 682 kise ile 48 424 akçe aşağı varduktan sonra mümkinu't-tahsil olmak üzere Hazine-i âmirenin bir senede iradı 13 081 kise ile 932 akçe kalır. Ferman buyurulan 40'ar akçe gurus fazlasından iktiza iden 3 272 kise ve 37 733 akçe dahil zam olundukta herbir kisesi 50 000 er akçe olmak üzere sene-i kâmilde hazine-i âmirenin bircümle iradı 16 363 kise ile 38 665 akçe olmuş olur.

"Bu zıkr olunan iraddan Dergâh-ı âli yeniçerileri ve cebeci ve topçı ve top arabacıları ve sipah ve silahtar ve bölükha-ı erbaa neferâtı ve Asitane ve Edirne'de vâki hadayk-ı hassa bostancıları ve Enderün ve Rikâb-ı hümâyûn ağaları ve Dergâh-ı âli müteferrikaları ve çavuş ve kapıcıları ve matbah ve İstabl-ı âmire ve Tersane-i ma'mûre ve mehterân-ı hayme ve alemdârân-ı hassa ve sâir ocaklarda olan hüddam kullarının bir senede mevâcip-leri 5 196 kise 49 440 akçe olub... ki bu cümle zıkr olunduğu üzere bir senede masârif-i mukarrara 18 583 kise ile 23 910 akçe olur. Bu surette bir senelik iraddan masârif-i mukarrara 2 219 kise ile 34 245 akçe ziyade olmuş olur". MM. No. 12 603, 22 249, s. 137-149.

(7) Üsküdarî, Vakıât-ı Sultan Süleymân-ı Sâni, C. II, U. 112 a-b. T.S.R. No. 1224.

teydi. Nevruz bilindiği gibi 11 Mart (Gregoryen düzeltmesinden sonra 10 gün ilerisi, yani 21 Mart) günüdür. Bu dönem bütçelerinin bir diğer ayrılığı başlıklarının kısalığı ve özetlenmelerinin başlıkta anılmamalarıdır.

XVI. yüzyıl bütçeleri merkez ve taşra eyaletleri gelir-gider rakamlarından oluşan derleme (eklektik) bir mahiyet arz ediyordu. Şimdi ise merkezîyetçi bir gidiş sonucu taşra eyaletlerinin gelir ve gider hesapları merkez maliye teşkilatının kalemlerine dağıtılmış bulunuyordu. Dolayısıyla XVII. ve XVIII yüzyıl bütçeleri merkezî, sentetik bir özellikler taşıyor. Taşra defterdarlıkları bazı vilayetlerde varlığını sürdürürken bazılarında voyvodalık haline dönüşmüştür. Mısır eyaleti ise gelir fazlasını iç hazineye irsâliye olarak göndermeye devam ediyordu.

Dönemin olağanüstü hallerin kısa aralarla birbirini izleyen bir dönem olmasından dolayı bütçelerin burada üzerinde durulması gereken bir diğer özelliği elden çıkan yerlerin gelirlerinin devlet için bir kayıp oluşturmasından başka hâlâ Osmanlı yönetimi altında kalmış olan yerlerin gelirlerinin türlü sebeplerle toplanamamasıydı. Bütçeler bu gibi gelirleri mümtenu'1-husûl (toplanması mümkün olmayan) diye anmaktadır. Bazı mukataalar da alışlagelen iltizam bedelleriyle haliyle duruyor ve satılmadık (nâ-furuht) diye gösteriliyordu. Ayrıca 1103/1691-2 bütçesinden de anlaşıldığı gibi padişahın toplanmasını durdurup bağışladığı avârizlar da vardır. Her maliye gelir kalemi mukataalar satılsın satılmasın, vergiler toplansın toplanmasın, hatta bağışlanmış olsun bütçe bağlanırken bunların hepsi gelir olarak hesaba katıldığından gayr-ı safi bütçe rakamlarını veriyordu. Fakat bundan sonra bütün maliye kalemlerinin satılmadık, toplanamaz, işgal altında kalmış diye türlü nedenlerle gerçekleştirilemeyen gelirler ayrı bir rakam oluşturularak gayr-ı safi gelirlerden düşülüyor ve safi gelir tutarı bulunuyordu. Böyle bir kritik dönem bütçesi olan 1103 yılı bütçesi gelir gider farkını veren kapanış kaydından sonra bütçeye savaşın yüklediği harcamaları ve toplanması gereken olağanüstü vergileri bir ek bütçe halinde vermektedir.

Dönemimizin bütçelerindeki gelir fasıllarının müfredatını çoğunlukla maliye kalemleri teşkil etmekte gider fasıllarında ise genellikle işleve ağırlık tanıyan bir sınıflama uygulanmaktaydı. Devletin günlük gelir ve gider kayıtlarının tutulduğu ruznâmçe defterleri bütçelerin hazırlanmasında kaynak teşkil etmemektedir. Sadece 1104/1692-3 bütçesinin doğrudan doğruya ruznâmçe defterlerinden yararlanarak düzenlendiği anlaşılmaktadır (8).

Yine devlet bütçeleri eskiden olduğu gibi tımar dirliklerini kapsamıyor, padişah hassı durumundaki gelirlerle cizye ve avarız gelirlerinden oluşuyordu. Dirlikler bilindiği gibi has, zeâmet ve tımar kısımlarına ayrılmaktaydı. Haslar değeri 100 bin akçeyi aşan dirliklerdi. Bu dönem bütçelerinde (Vezir, hanım sultan vs. için) has yerine bedel verildiği görülüyor ve bunlar da bütçelerin gider fasıllarında yer alıyordu. Fakat sâir dirlikler ve gelirleri 20 bin akçeden az olan tımarlar ile bundan fazla olan zeametler bütçe dışı kalmışlardır. Bunlardan bir kısmı sonradan mâlikaneyeye dönüştürülerek bütçe rakamlarına girmişlerdir.

Bütçelerimizin bir kısmı çok ayrıntılı bir döküm gösterdiği halde (1110/1698-9 yılı bütçesinde olduğu gibi) birçoğunda yalnızca gider faslında ayrıntıya gidiliyordu. Üçüncü bir bölüm bütçeler ise çok özet bilgiler kapsıyor, maliye kalemlerinin toplam gelir ve toplam giderlerini vermekten öte gitmiyordu (1102/1690-1 bütçesi gibi).

(8) Kepeci, No. 2317. Bu bütçenin diğer bütçelerden biraz değişik tasnifi vardır. Gelir ve gider toplamları Hazine-i âmire ile Rikâb-ı Humâyûn hazinesi toplamlarından bileşmiştir :

	Hazine-i âmire	Rikab-Hazinesi	Toplam
Gelir :	1 082 550 836	88 876 433	1 171 427 269
Gider :	1 078 615 900	86 278 586	1 164 894 486

Aynı bütçenin başında yer alan ifade şöyledir : "İcmâl-ı hisâb-ı vâridât ve mesârifât-ı hizane-i âmire maa hizane-i rikâb-ı humâyûn an mâl-ı mukataât ve cizye-i gebrân ve avâriz ve bedel-i sûrsât ve emvâl-i sâire-i mukarrere ve gayr-i mukarrere el-vâkı an gurre-1 Muharremi'haram sene 1104 ilâ gâye-i Zilhicce-i şerife sene-1 mlnh".

Bütçeler yanında devletin yevmiye kayıtlarının (ruznâmçe) hesap toplamları yapılmış serisi dönemin önemli bir kaynağıdır. Ruznâmçe kayıtları hazineye giren, çıkan ve mahsup edilen meblağların günlük olarak tutulmasından oluşurdu. Gerçi XVI. ve XVII. yüzyıllarda hazine ruznâmçelerinden zamanımıza kadar gelebilenlerin sayısı kabarıktır. Fakat bunların günlük toplamları yapılmış değildir. Osmanlı tarihinin hiç bir dönemi araştırma dönemi kadar bu bakımdan zengin ve gediksiz değildir (9).

III. Bütçelerin Devlet Gelir ve Giderlerini Aksettirmedeki Rolü

Devletin XVI. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın sonlarına kadar giderlerinde ve buna bağlı olarak gelirlerinde sürekli artışlar olmuştur. II. Viyana kuşatmasını (1683) izleyen yıllarda bu artışların kalıp değiştirdiği söylenebilir. Özellikle bürokratik ve askerî harcamalar yükselmiş ve bunlar da gelirleri kendine doğru çekmiştir (10). Yayınlanmış ve yayınlanmayı bekleyen bütçelerin toplam rakamlarının seyrini inceleyerek bunu açık bir şekilde görebileceğiz (akçe olarak) :

(9) H. Sahillioğlu, "1683-1740 yıllarında Osmanlı imparatorluğu hazine gelir ve gideri", VIII. Türk Tarih Kongresi II. Ciltten ayrı basım, Ankara, 1981.

(10) A. Tabakoğlu, "Osmanlı mali tarihi (1680-1750)" (İst. 1981, Basılmamış doktora tezi), s. 144-146.

Yıl	Gelir	Gider	Fark
929/30/1523-4	116 888 385	118 783 849	- 195 464 (11)
930- 1/1524-5	141 272 658	126 581 347	14 694 311 (12)
933- 4/1527-8	277 244 773	150 228 227	93 049 876 (13)
953- 4/1546-7	241 711 834	171 872 357	69 839 477 (14)
954- 5/1547-8	198 887 294	111 997 449	86 889 854 (15)
973- 4/1585-6	183 088 000	189 657 000	- 656 900 (16)
974- 5/1567-8	348 544 150	221 532 453	127 011 728 (17)
990- 1/1582-3	313 744 645	277 578 755	36 165 890 (18)
1001 /1592-3	293 400 000	363 400 000	- 70 000 000 (19)
1006 /1597-8	300 000 000	900 000 000	- 400 000 000 (20)
1017 /1608	503 691 446	599 191 446	- 95 500 000 (21)
1053 /1643-4	514 467 015	513 817 970	649 045 (22)

- (11) Bu rakamlar not 1 deki bütçede bir önceki yılın toplamı olarak kaydedilmiştir.
- (12) Bk. Not. 1
- (13) Bk. Not. 2
- (14) Bk. Not. 3
- (15) Bk. Not. 3
- (16) M. Nuri, *Netalcu'l-Vukuat*, 1, 2. bs., Ist., 1327, s. 148 (Naima ve Ayni Ali'yi zikrediyor). Hezarfen biraz değişik olarak naklediyor (sene : 972, gelir : 183 000 000 akçe, gider : 189 600 000 akçe). Bk. *Telhisu'l-Beyanfi Kavanin-i Al-i Osman*, Paris Bibliothèque Nationale No. 1321 (Başbakanlık Arşivi, ktp. sindeki fotokopi), v. 48 b.
- (17) Bk. Not. 4
- (18) H. Sahillioglu, *Türkiye İktisat tarihi ders notları (teksiri) ve ar- mağandaki yazısı*.
- (19) M. Nuri, I, 148 ; *Telhisu'l-beyan*'da sene : 1000, gelir : 193 000 000, gider : 360 400 000, muhtemelen yanlış olarak kayıtlı, bk. 48 b.
- (20) Ali Efendi'yi zikreden Hezarfen, v. 48 b.
- (21) BA. D. BŞM. 15.12.1017 Zikreden H. Sahillioglu, "Sıvış yılı buh- ranları I.Ü.I.F.M. C. XXVII, S. 1-2 Ist. 1969, s. 93.
- (22) MM. No : 22 249 (Çeşitli bütçeler ve masraf kayıtları, s. 121-30). Hezarfen'de gelir : 361 800 000 akçe, gider : 550 000 000 olarak ka- yıtlı.

Yıl	Gelir	Gider	Fark
1060/1650	532 900 000	687 200 000	- 154 300 000 (23)
1063/1652-3	517 271 470	528 862 971	- 11 591 500 (24)
1064/1654	537 356 433	658 358 459	- 121 002 026 (25)
1072/1661-2	581 270 828	593 604 361	- 12 333 533 (26)
1077/1666-7	553 429 239	631 861 656	- 78 432 420 (27)
1079-80/1669-70	612 528 960	637 206 348	- 24 677 380 (28)
1099/1687-8	700 357 065	901 003 350	- 200 646 285 (29)
1102/1690-1	565 751 408	812 878 365	- 247 126 955 (30)
1103/1691-2	818 188 665	929 173 910	- 110 994 245 (31)
1104/1692-3 a	828 373 518	919 012 036	- 90 638 528 (32)
1104/1692-3 b	1171 427 269	1164 894 486	6 532 783 (33)
1105/1693-4	797 446 775	950 246 521	- 152 799 750 (34)

- (23) Hezarfen, v. 48 b.
- (24) MM. No : 22 249, s. 167-179.
- (25) MM. Aynı defter, s. 180-211. Tarhuncu bütçesi olarak anılan ve Ca 1064 dn itibaren hesaplanan bu bütçe Netâic'de gelir : 14 503 kise, gider : 16 400 kise, açık ; 1900 kise olarak kayıtlıdır, bk. s. 100 ; Feridun Beğ, Münşeat II, 394.
- (26) MM. Aynı defter, s. 166, 212-232. Bütçenin sonunda (s. 212-232) açıklama mevcut. Bu bütçe Telhis'te 1071 İstanbul bütçesi olarak kaydedilmiş (v. 34 b.). Bunu Belin ve Barkan'da tekrarlıyor. Yine Telhis'te 1072 bütçesi yanlış olarak 1080 bütçesi olarak kaydedilmiştir, v. 48 b.
- (27) MM. Aynı defter, s. 249-256.
- (28) Bk. Not. 5
- (29) MM. No. 22 249, s. 121-130. Bu bütçede gelirler faslı ayrıntılı olarak verilmemiştir.
- (30) Kepeci, No. 2313 ; MM. no. 22 249, s. 131-136. Bu bütçede de gelirler ayrıntılı olarak verilmemiştir.
- (31) MM. aynı defter, s. 137-149 ; MM. 12 603.
- (32) MM. 22 249, s. 150-7.
- (33) Bk. Not. 8.
- (34) MM. 22 249, s. 158-164.

Yıl	Gelir	Gider	Fark
1106/1694-5	946 680 191	1 114 192 325	- 167 512 134 (35)
1108/1696-7	938 672 901	1 096 178 240	- 157 505 339 (36)
1110/1698-9 a	1 053 446 625	1 176 071 292	- 122 624 667 (37)
1110/1698-9 b	1 147 718 378	1 211 379 266	- 63 560 888 (38)
1110/1698-9 c	1 056 114 319	1 193 876 663	- 137 762 344 (39)
1112/1700-1 a	1 173 142 514	1 109 781 204	63 361 310 (40)
1112/1700-1 b	1 157 457 903	1 062 533 100	94 924 803 (41)
1113/1701-2	1 179 973 780	1 051 065 312	129 126 886 (42)
1114/1702-3	1 213 176 608	1 059 852 406	153 324 202 (43)
1116/1704-5	1 254 856 289	1 150 927 314	103 928 975 (44)
1122/1710-1	1 295 082 370,5	1 000 684 957,5	294 396 413 (45)
1161/1748-9	1 648 953 780	1 710 656 400	- 61 702 620 (46)

(35) Aynı defter, s. 38-43.

(36) Aynı defter, s. 44-53 ; Cevdet Maliye, 17 899.

(37) MM. 22 249, s. 54-66. Bu bütçenin 1 3 1110/7 IX 1698 tarihinde düzenlendiği anlaşılıyor. Padişah Edirne'de kaldığı takdirde 43 870 826 akçelik bir ek harcama ortaya çıktığından "bütçe açığı" 166 495 493 akçeye yükselmektedir.

(38) Aynı defter, s. 67-79 ; 1st. Belediye Ktp. Yaz. No. 0.4. Bu bütçe 20 10 1110/11 IV 1699 da düzenlenmiştir.

(39) Kepeci, 2321. Bu bütçedeki giderler tarafımızdan toplandı.

(40) MM. 22 249, s. 80-91. 1 3 1112/16 VIII 1700 de düzenlenmiştir.

(41) Aynı defter, s. 92-105.

(42) Aynı defter, s. 106-120 ; Kepeci, 2324.

(43) MM. 22 249, s. 1-17 (44). MM. 22 249, s. 17-27 : 15 724 ; 3242. Safi gelirin safi olmayan geliri aşması bazı mahsupların düşülmesinden sonra eklenen bazı mevacic ve harcamalardaki gurus fazlasının yüksek olmasındandır.

(45) MM. 22 249, s. 28-37. Bu bütçenin diğer varyantlarında safi gelir 1 234 905 868 akçe olarak gösterilmiştir. Zira bunlara gurus fazlası eklenmemiştir. Bk. MM. 16 691 ; 2326, s. 13-18.

(46) MM. 6512, s. 398b-399a.

Görüldüğü gibi bütçe rakamları XVI. yüzyılda yüz-ikiyüz bin akçe iken XVII. yüzyılın başlarında devletin sürekli olarak artan harcamalarının baskısı altında paraların sık sık değerlerinin düşürülmesiyle nominal olarak yarım milyara ve XVIII. yüzyılın başlarında milyara, ortalarına doğru ise iki milyara yaklaşmaktadır. Devlet bu son dönemlerde Rumelindeki birçok bölgeyi bazan kesin bazan da geçici olarak kaybetmiştir. Durum bu açıdan değerlendirilirse devletin gelir ve gider rakamlarındaki şişmenin gerçek anlamıyla bir artışı yansıtmadığı ortaya çıkar (1698 yılı bütçesinde tahsil olunamayan mahalli gelirlerle kaydedilen yerlerin gelirleri toplam bütçe gelirinin 1/10 u kadardı).

Osmanlı para birimi akçenin uğradığı değer kaybı katsayısının bütçe rakamlarının şişmesinde büyük payı vardır. 1584'e kadar yaklaşık 4 adedi bir dirhem olan akçenin bu tarihten sonra 8, XVII. yüzyılın ilk yarısında 10, ikinci yarısında 12, nihayet 17 ve bir aralık 23 adedi bir dirhem ağırlığına düştü. İstikrarlı bir para olan İspanyol gurusu (riyal) ise 40 akçeden 60 akçeye, 120 akçeye ve nihayet 160 akçeye yükseldi. Bir Osmanlı altını ile eş değerde olan Venedik altını Osmanlı altınının ayarlanmasıyla ondan değer bakımından ayrıldı. Bu yabancı paranın değeri 60'dan 120'ye, 180'e, 360'a ve 460 akçeye kadar çıktı. Akçe değerindeki düşüşlerden hareketle (45) bütçe rakamları bazı yıllar için sabit rakamlara dönüştürüldüğü takdirde şöyle bir tablo ile karşılaşılabacaktır (akçe olarak) :

Yıllar	GELİRLER		GİDERLER		
	Endeks	Nominal	Reel	Nominal	Reel
929-80/1523-4	100	116 838 385	116 838 385	118 783 849	118 783 849
973-4/1565-6	100	183 088 000	183 088 000	189 657 000	189 657 000
974-5/1566-7	93	348 544 150	324 703 730	221 532 453	206 379 630
1001/1592-3	53	293 400 000	154 173 020	363 400 000	190 894 020
1017/1608	44	503 691 446	225 530 870	599 191 446	264 723 370
1064/1654	42	537 356 433	225 635 960	658 368 459	276 444 770
1077/1666-7	35	553 429 229	194 530 370	631 861 656	222 099 360
1099/1687-8	35	700 357 065	246 175 500	901 003 550	316 702 670
1103/1691-2	26	818 188 665	210 274 480	929 173 910	238 797 690
1108/1596-7	26	938 672 901	241 238 930	1 096 178 240	281 717 790
1116/1704-5	19	1 284 856 289	238 422 670	1 150 927 314	218 676 180
1122/1710-1	23	1 295 082 370	299 164 010	1 000 684 957	231 158 210
1163/1748	23	1 648 953 760	380 908 300	1 710 656 400	395 161 620

(45) H. Şahilloğlu ; «Osmanlı para tarihinde dünya para ve maden hareketlerinin yeri (1300-1750)»,

ODİÜ Gelişme Dergisi, 1978 özel sayısından ayrı basım, tab
no. 8.

Buna göre 1523-1748 arasındaki 225 yılda bütçe gelirlerindeki artış nominal olarak % 1410, reel olarak % 325,8 oranında, giderlerdeki artış ta nominal olarak % 1440, reel olarak % 332,6 olmuştur (46).

XVII. yüzyılın ortalarına ait 1072/1661-2 bütçesinin izahında Hezarfen, Bütün Osmanlı ülkesinin gelirlerini 2 400 000 000 akçe olarak kabul ediyor. Bunun bütçe rakamı olarak naklettiğimiz ve İstanbul'daki gelirleri temsil eden miktarı 581 270 828 akçeydi. Geri kalan ise «sair memalikte aklamda» idi. Yine Hezarfen bu miktarın çok değişmediğini, az-çok sabit kaldığını kaydediyor (47). Buna göre İstanbul (Asitane, başkent) gelirinin dışında kalan 1 800 000 000 akçelik kısım yani devletin umumî gelirlerinin dörtte üçüne yakın bir kısmı merkez hazinesinin ve bütçe hesaplarının dışında olup tımar veya vakıf düzeni içerisinde oluşmuş ve muayyen hizmet sahiplerine tahsis edilmiş gelirleri ifade ediyor.

(46) İlk akçenin basıldığı 1326 yılında 1740 yılına kadar geçen 414 yıllık süre içinde akçenin değerindeki düşme % 84.3 buna göre akçenin yıllık değer kaybı ortalama % 0.20'de kalmıştı. 1523-1748 döneminde ise aynı rakamlar %76.9 ile %0.34'dir. Bütün bunlar genel olarak enflasyon olgusunun, Osmanlı ekonomisi için, pek söz konusu olmadığını gösteriyor. (Bk. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisat tarihinde enflasyon meselesi", 10. Milletlerarası Türkoğlu Kongesine sunulan tebliğ, İstanbul 20-25 Eylül 1932.

(47) Hezarfen, v. 34 b. Aynı bütçenin MM. No : 22 249 da kayıtlı nüshasının ekinde şunlar belirtiliyor (s. 221-232) : "Bâlâda mestür olduğu üzere memalik-i mahrusadan Rumili ve Anadolu'da vaki hazine-i amire defterleri mucibince havass-ı hümayûn ve mukataat ve cizye ve ziyade-i cizye ve adet-i ağnam ve celebkeşan ve avarız ve bedel-i nüzül ve cizye-i ziyade ve cizye-i kıbtî ve Boğdan ve Eflak ve emval-i sairinin bir senesi 549 270 828 akçe olup emval-i mukarrerinin her bin akçesinden 14 akçe mutad-ı kadim üzere tefavüt-i miri alını gelmeğle tefavütten dahi 7 000 000 akçe olmağla mecmûi irad-i hazinenin yekunu 601 270 828 akçe olur. Lakin 20 000 000 akçesinin tahsili mümkün olmayub mümtenu'l-husûl olmağla ancak bir senede dahil-i hazine olan iradın yekunu 581 270 828 akçe olur..."

Bu devirde merkezî gelirlerin umumî gelirler içerisindeki payının XVI. yüzyıldan bu yana % 58 den (bk. not 2) % 25 e düşmesinin önemli sebeplerinden biri de devletin savunma ihtiyaçlarının artmasıydı. Ülkenin hudut boylarındaki kalelerinin korunması giderek daha büyük harcamalar gerektiriyordu. Bundan dolayı Tuna nehrinin kuzeyindeki geniş bölgelerde padişah hasları gelirinin hemen her zaman hepsi ve harp durumu gerektirdikçe Diyarbakır, Musul, Bağdat, Girid gibi eyaletlerdeki padişah haslarının önemli bir kısmı çok kere merkez hazinesine bir şey gönderilemeyecek kadar mahallinde sarfedilmeye başlamış olmasıyla bu eyaletlerin tımar ve vakıf sisteminin dışında kalan gelirleri de merkezî bütçe hesapları içerisinde yer almamaya başlamıştı. Zaten mahallinde harcamaların artmasıyla azalmakta bulunan Mısır irsaliyesinin iç hazineye tahsis edilmesi, dolayısıyla bütçe rakamlarına dahil edilmemesi, bazı gelirlerin hanım sultanların şahsî hazinelerine mal edilmesi de merkezî devlet bütçesinin kontrol ve idare ettiği malî sahanın son derece daralmasına sebep olmuştu (48).

Demek ki Osmanlı maliyesi 1680 lerde daralmış bir merkezî ve genişlemiş bir mahallî karaktere sahipti. Harplerin artan baskısı ile büyük bir merkezî profesyonel ordu besleme zarureti merkez maliyesini genişletme eğilimini de beraberinde getirmişti. Ek mükellefiyetler ve nakdî ekonominin genişlemesiyle oluşan yeni kaynaklar dış hazineyi dolayısıyla bütçe rakamlarını kabartmaktaydı. Öte yandan Hezarfen 1670 lerde yazdığı eserinde masrafların XVI. yüzyılın sonlarından itibaren sürekli olarak artmasını ayan ve erkânın lüks bir hayat sürmeye başlaması ve orta halli halkın onlara özenmesiyle açıklar. Ona göre artık tüketim standartları değiştiğinden gelirleri arttırıp harcamaları kısmak çok zor bir iştir (49).

Bütçeler savaş yıllarında hemen hemen daima açık vermektedirler. Buna karşılık barış yıllarında bütçe fazla-

(48) Barkan, not. 5 deki makalesi, s. 196-197.

(49) Hezarfen, v. 48 b.

ları oluşmaktaydı. Tablolarda görüldüğü gibi 1699 Karlofça barışı sonrası bütçeleri bu eğilimin delilleridir. Safî ve safî olmayan gelirler arasındaki farklar da aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, savaşların sona ermesiyle kapanıyordu :

Yıllar	Gayr-ı safî gelir	Safî gelir
1099/1687-8	794 152 892	700 357 065
1102/1690-1	847 698 796	565 751 408
1103/1691-2	938 699 356	181 188 665
1104/1692-3 a	996 884 859	828 373 518
1104/1692-3 b	1 171 427 269	—
1105/1693-4	934 047 710	797 446 775
1106/1694-5	1 034 515 731	946 680 191
1108/1696-7	1 031 298 254	938 672 901
1110/1698-9 a	1 235 274 093	1 053 446 625
1110/1698-9 b	1 265 250 641	1 147 718 378
1110/1698-9 c	1 252 004 397	1 056 114 319
1112/1700-1 a	1 304 441 317	1 173 142 514
1112/1700-1 b	1 165 347 754	1 157 457 903
1113/1701-2	1 182 327 378	1 179 973 780
1114/1702-3	1 215 893 317	1 213 176 608
1116/1704-5	1 251 642 225	1 254 856 289
1122/1710-1	1 300 916 655	1 295 082 370
1161/1748	1 648 953 780	—

Gayr-ı safî gelirler bütçelerde aslı irad ismini taşıyordu. Safî gelirlere varmak için bu rakamdan çürük, bi-hasil (ürünsüz) denen ve evvelce belirli bir gelir sağlamakla birlikte o anda gelir sağlamayan yerlerle savaş dolayısıyla mümteniü't-tahsil (tahsil edilmez) kalan gelirler, muafiyetler ve bazı mahsuplar düşürüldü. Daha sonra bu rakamlara bazı mevacic ve masraflarda yerli ve yabancı altın paralarla iri bir gümüş para olan guruşlara uygulanan kur farkından (tefavüt-i hasene ve guruş) sağlanan gelir fazlaları eklenirdi. 1116/1704-5 bütçesinde görüldüğü gibi bazan bu ilâveler gelir kayıplarını fazlasıyla telafi edebilirdi (Ayrıca bk. Not. 43).

IV. XVII. ve XVIII. yüzyıl bütçelerinin muhtevası

Osmanlı Devleti bütçeleri rakamları merkezî hazinenin gelir ve gider rakamlarının dökümleridir. Bütçelerin gelir fasılları devlet gelirlerini umumiyetle aşağıda ayrıntıları ve-

rilecek olan maliye büroları bakımından sınıflandırmaktadır. Bununla birlikte bazan bütçelerde mukataa, cizye ve avâ-
rız gelirleri biçiminde tasniflere rastlanmaktadır. Maamafih
bürolar itibariyle yapılan tasniflerden bu ikinci tür fonksi-
yonel gelir tasnifine ulaşılabilir.

Bütçelerin gelir fasıllarında yer alan mukataa gelirleri
başlıca iltizam (özel müteşebbisler eliyle bir bedel karşılığı),
emanet (devlet memuriyeti şeklinde) ve mâlikâne (ömür
boyu iltizam) yöntemlerinden biriyle toplanıyordu. Muka-
taa ıstılahı bir devlet işletmesi veya devlete ait bir gelir pa-
yının tahsili için kullanılır. Bunlardan elde edilen gelirler
çeşitli bürolar aracılığıyla merkez hazinesine aktarılırdı.
Cizye ise müslüman olmayanlardan alınan bir vergidir.
Özellikle Cizye Muhasebesi bürosu tarafından toplanıyordu.
Üçüncü gelir türü olan avâriz vergisi ise aslında olağanüstü
olup araştırma döneminde olağanlaşan vergi türüdür. Tarh,
tahakkuk ve tahsil tarzı diğer vergilerden farklıdır ve mev-
kufât kalemi tarafından toplanıyordu.

Bütçelerin gider fasılları umumiyle fonksiyonel bir tas-
nif göstermektedir. En önemli gider kalemi mevacic veya
bir başka deyişle ulûfe (maaşlı askerlerin üç ayda bir veri-
len ödenekleri) dir. Bunun yanında Teslimât başlığı altın-
da saray, tersane vs. masrafları için emirlere tahsis edilen
ödenekler, Salyâne (bazı valilerle Kırım hanına ve kaptan-
lara gönderilen yıllık ödenekler), Haslar (bazı devlet adam-
larına haslarına karşılık yapılan ödemeler) ve ihracat baş-
lığı altında toplanan çeşitli harcamalar bütçelerin gider ka-
lemlerini oluşturmaktadır. Bu fasılda maliye bürolarına gö-
re yapılan tasnifler nadirdir. Ayrıca bütçelerde mahsubat
başlığı altında önceden belirli bir harcama alanına ayrılan
gelirler, yerinde yapılan harcamalar ve belirli giderlere kar-
şılık mahsup edilen gelirler yer alıyordu.

A. BÜTÇE GELİR BÜROLARI

1. Muhasebe-i evvel (Baş Muhasebe)

Bu büro gelir ve giderleri denetlemek görevini yüklenen ve bütçelerde yer alan maliye kalemlerinin de yöneticisi durumundadır. 1691 cizye reformundan önce gelirlerin en büyük bölümünü denetlemekteydi. Bu dönemde denetlediği gelirler arasında cizye, mukataa gelirleri, tımar ve zeamet sahiplerinin bedelleri, bazı eyâlet gelirleri ve avâriz türü bir vergi olan bedeli önemliydi (50).

Cizye reformundan sonra diğer bütün kalemler gibi bu kalemin gelir kaynakları da bir yapı değişikliğine uğradı. Diğer bürolardan farklı olarak çok daha geniş bir alana yayılan Muhasebe-i evvel'in denetlediği gelir kaynakları için 1730 dan önce belli bir sıra ile tutulan kayıtların sırası bu tarihten sonra değişti ve kimi mukataalar önem kazanırken kimileri önemlerini kaybetti (51).

2. Cizye Muhasebesi

Cizye Muhasebesi 1691 reformundan sonra en büyük gelir kalemi olmuştur. Bu büro bazı gider hesaplarıyla da ilgileniyordu. Esas olarak hıristiyan ve yahudilerden alınan cizyenin her türlü idarî ve malî işine, bu arada cizye kâğıtlarının hazırlanıp dağıtımına ve özellikle cizye vergisinin tahsiline bakardı. Kimi mütekâid ve duacıların vazife denen aylıkları ile kimi has ve salyâne karşılıkları bu kalem tarafından ödenirdi. Reformdan sonra mukataa gelirleri bu kalemden çıkartılmakla birlikte bir miktar âdet-i ağnâm gelirini toplamayı sürdürmüştür.

3. Haremeyn Muhasebesi

Büyük camilerle hac yönetimi ve mukaddes beldeler

(50) MM. 4093 : 1099/1687-8 ; MM. 7141 : 1098/1686-7.

(51) MM. 7375 : 1102/1690-1 ; Kep. 5045 ; 1110/1698-9 ; MM. 5083 : 1112/1700-1 ; MM. 3186 : 1113/1701-2 ; MM. 4568 : 1122/1710-1 ; MM. 15 686 : 1128/1716 ; Kep. 5065 : 1147/1734-5 ; MM. 1582 1161/1748.

(Mekke, Medine, Kudüs) evkâfı gelirlerinin tahsil ve sarfı ile uğraşırđı. Bunun yanısıra bazı kale neferleri mevâcip-leri ile mütekâid ve duacı vazifelerini bu büro denetlerdi.

Haremeyn evkâfının Darüssaâde ağalarının nezaretin- de olduğunu belirten M. Nuri Paşa bunların bazı yolsuzluk- ları nedeniyle Şehid Ali Paşa'nın 1713 lerde birçok hare- meyn evkâfını Evkâf Muhasebesi adıyla yeni bir kalemde topladığını (52) bildiriyorsa da maliye ahkâm kayıtlarında ve bütçelerde böyle bir uygulamanın izine rastlayamadık.

1686-7 de Halep türkmenleri hasları, Suğla ve Mardin hasları bu kalemin denetimindeki en önemli gelir kaynak- larıydı. Bunların yıllık tutarları 10 milyon akçeyi aşıyor- du (Bk. Not. 50).

Bu büronun araştırma döneminin ortalarından itibaren istikrar kazandığı anlaşılıyor. Denetlediği gelir kaynakları Güneydoğu Anadolu (Mardin, Nusaybin, Killis, Birecik, İskenderün) da, Batı Anadolu (Aydın, Menemen, Suğla) da ve Güney Anadolu (Antalya gümrüğü) da toplanmıştır (53).

4. Haremeyn Mukataası

Yukarıda belirtilen kalemin konusuyla ilgili bazı mu- kataaları yönetirdi. Bazı mütekâid ve duacı vazifeleri ile bazı tevcihleri bu büroda yapılırdı.

1686-7 yılma ait cetvelde bu büroda milyon akçeyi ge- çen Antalya gümrüğünden başka önemli mukataa yoktu. Bu işletme de 1690-1 yılında Haremeyn Muhasebesi kale- minde görölmektedir. Aynı yılda sonradan Baş Muhasebe kalemine aktarılan İfrâz-ı Zülkadriye hasları bu kalemin tek milyonluk (1 680 000 akçe) mukataası idi. Daha sonraki yıllarda Haremeyn Mukataası Haremeyn Muhasebesinden bazı mukataaları, bu arada Antalya gümrüğünü de alacak- tır. Bu büro dönem sonuna doğru önemini yitirmiştir (54).

(52) M. Nuri, III, 23.

(53) MM. 7375 : 1102/1690-1 ; Kep. 5045 : 1110/1698-9 ; MM. 3186 : 1113/1701-2 ; Kep. 5065 : 1147/1734-5 MM. 1582 : 1161/1748.

(54) Kep. 5045 : 1110/1698-9 ; MM. 3186 : 1113/1701-2 ; Kep. 6065 : 1147/1734-5 ; MM. 1582 : 1161/1748.

5. Mevkûfât

Avarız akçesi, bedel-i nüzül ve bedel-i sürsât gibi avâriz hanesi hesabı üzerinden alman vergilerin yöntemi ile görevli olan bürodur. Avâriz haneleri bazı muafiyetlerle birlikte ülkenin her yanına yayılmıştır. Bu kalemin diğer kalemlerden ayrı bir gelir (vergi) toplama sistemi vardır.

6. Mukataa-i evvel (Baş Mukataa)

Özellikle Rumelindeki bazı mukataaların gelirlerini ve bu arada bazı vazife, has, salyâne tahsislerini denetleyen bir kalemdir.

1686-7 yılma ait gelir kaydında (Bk. not. 51) görülen en önemli gelir kaynakları Rusçuk voyvodalığı, Ahyolu tuzlası ve Varna mukataalarıydı. Daha sonraki yıllara ait önemli gelir kaynakları da Rumelinde toplanmıştır. Bu yıllarda özellikle Balkanlarda büyük kayıplara yol açan savaşlar nedeniyle mukataların kimi işgal bölgelerinde kalmış, kimi çok önemsizleşmiş ve dolayısıyla Baş Mukataa gelirlerinde bir gelişme görülmüştür (Bk. Not. 53).

7. Ziyâde-i Cizye

Sultan, vezir vs. Vakıflarındaki cizye, âdet-i ağnâm ve avâriz türünden bazı gelirler ile ilgilenen bir kalemdi. 1696-7 gelir cetvelinde cizye, âdet-i ağnâm, müslümanların ağıl resimleri, vakıflardaki cizye fazlaları bu kalemin en önemli gelir kaynakları olarak görünmekteydi. 1690-1 gelir cetvelinde çeşitli vakıf, has, nezaret vs. cizyelerinin ve bazı âdet-i ağnâmın hesabını tuttuğu anlaşılan ve önemli bir gelir kaynağına sahip olmadığı görünen Ziyâde-i Cizye bürosu 1691 cizye reformundan sonra kapatılmış ve gelir kaynaklarının hemen hepsi Cizye Muhasebesine aktarılmıştır.

8. Maden Kalemi

Büyük gümrük mukataalarını, Rumeli kıptilerinin cizye ve ispençe vergilerini; tütün, kahve ve üzümünden alman resimleri ve çeşitli madenlerin gelirlerini vs. denetleyen büyük bir bürodur.

1686-7 gelir cetvelinde önemli gelir kaynakları bulunmayan bu büro 1690-1 de 5 milyon akçelik yeni bir gelir kaynağı olan İstanbul ve civarı duhan (tütün) resimleri mukataasını denetimine almış, daha sonraki yıllarda ise özellikle çeşitli bağlı devletlerin yıllık cizyeleri, İstanbul gümrüğü, çeşitli madenler, tütün ve kahve resimleri nedenleriyle büyük bir gelişme göstermiştir (Bk. Not. 54).

9. Bursa Mukataası

Bursa, Biga, Bolu, Adapazarı, Kastamonu, Çankırı (Kengiri) daki bazı mukataalarla mizan-ı harir (ipek kaparı) mukataasının ve Akdeniz adalarındaki çeşitli mukataaların gelirlerini denetleyen ve Rumeli'ndeki bazı kale muhafızlarının mevâcip hesaplarını tutan bürodur.

Büronun denetlediği gelirlerin daha çok damga resmi, mizan-ı harir, tuzla ve gümrük gelirleri olduğu görülüyor. Bursa Mukataası 1748 de Avlonya kalemi ile birleşmiştir (Bk. Not. 53).

10. İstanbul Mukataası

Bu büro İstanbul ihtisabı, Selânik gümrüğü, Mora iskeleleri gümrükleri gibi mukataaları denetlerdi. 1733 yılma ait bir belgede Kefa Mukataası ile birleştirildiği kayıtlıdır (55). Özellikle 1683-1699 büyük savaş döneminde bir çok mukataası işgal altında kalan bu büronun araştırma döneminin sonlarında istikrarlı bir gelişme içerisine girdiği söylenebilir (Bk. Not. 53).

11. Avlonya ve Ağriboz Mukataası

Bu büro Arnavutluk, Tesalya bölgelerindeki bazı mukataa gelirlerini denetlemekteydi. 1748 de Bursa Mukataası ile birleştirilmişti (Bk. Not. 53).

12. Haslar Mukataası

Bazı mukataa gelirlerini ve bunlardan vezir vs. gibi devlet adamlarının haslarına karşılık ayrılan tahsisatı denetlerdi. Bu arada âdet-i aġnâm gibi gelir kaynaklarının

(55) MM. 203 (Mk. S. 155) : 25 11 1145/8 VI. 1733.

hesabını tutardı; özellikle Rumeli ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı mukataaları ve mahalli kalemleri ve bunların gelirinden vezir vs. haslarına karşılık ayrılan tahsisatı yönetirdi (56).

13. Kefe Mukataası

Kırım ile Ege sahil ve adalarındaki bazı mukataaların gelirleri ile bazı kale mevâcipleri, vazifeler ve salyâne harcamalarını denetlerdi. İzmir, Aydın ve Kırım'daki bazı önemli mukataaların hesabını tutardı. Bu büro 1733 te İstanbul Mukataası ile birleşmiş ve istikrarlı bir gelişme göstermiştir (57).

14. Anadolu Muhasebesi

Bu büro 100-200 bin akçelik küçük bir gelir kalemine karşılık ülkenin Anadolu ve Suriye taraflarında kalan kalelerindeki neferlerle mütekâid ve duacıların hesaplarına bakardı. Anadolu Muhasebesi 1715 te esaslı bir teftiş görmüştü. Mevâcip ve vazife alanlar yeniden gözden geçirilmiş, boş kadro (mahlûl) lar kayıttan düşülmüştü. Vazife alanların bir kısmı Süvari Mukabelesi, Küçük Ruznâme, Piyâde Mukabelesi ve Büyük Kale büroları arasında paylaşılmıştı (58). Bu büroya 1686-7, 1690-1, 1734-5 gelir kayıtlarında rastlanmamaktadır.

15. Ağnâm Mukataası

Koyun sayısı üzerinden alınan vergi (âdet-i ağnâm ve ağnâm-ı celebkeşân) hesaplarına bakardı. 1686-7, 1690-1 gelir kayıtlarında görülmeyen bu kalem Rumeli sahasında 10 milyona yaklaşan bir gelir tutarını denetlemekteydi (1698-9 yılı). 1748 yılına ait mukataa gelir cetvelinde 1-10 milyon akçe yıllık gelirleri olan celebşân ağnâmı bedelleri şunlardı : Gelibolu sancağındaki sol kol kalemi, Edirne ka-

(56) MM. 7375 : 1102/1690-1 ; Kep. 5045 : 1110/1698-9 ; Kep. 5065 : 1147/1734-5 ; MM. 1582 : 1161/1748.

(57) MM. 7375 : 1102/1690 ; Kep. 5045 : 1110/1698-9 ; MM. 3186 : 1113/1701-2.

(58) Raşid, IV, 53-55.

zası, Sofya kalemi, Vize sancağının sağ kol kalemi, Üsküp ve Köstendil sancakları.

16. Şıkk-ı sâni (Piskopos)

Bu isimle anılan mukataamn gelirlerini denetler. Büyük bir ihtimalle şıkk-ı sâni defterdarının sorumluluğu altındaydı. Gelir kaynağı milyon akçeye varmıyordu. Yalnız 1734-5 ve 1748 gelir cetvellerinde 2 400 000 akçelik İstanbul Rum Patrikliği gelirini denetlediği kayıtlıydı.

B. DENETLEDİĞİ GELİRLER BAKIMINDAN BÜTÇE GELİR BÜROLARININ ÖNEMİ

Devletin gelirlerini denetleyen 15 maliye bürosunun bir bölümü zamanla önem kazanırken diğer bir bölümünün işlevi sınırlanmıştır. Bu olguyu denetledikleri gelirin artış ve azalışında da anlaşılabilir (59).

Muhasebe-i evvel 1691 den önce en önemli gelir kalemiydi. Dönem sonunda da aynı önemi tekrar kazanmıştır. Denetlediği gelirler 1691-1748 arasında toplam gelirlere oranla % 18,5-38,7 arasında değişmektedir. Buna karşılık Cizye Muhasebesi kalemi 1691 cizye reformundan sonra en önemli gelir kalemi haline gelmişti. 1103/1691-2 bütçesine göre toplam gelirin % 21.5 ini denetleyen bu kalem sonraki bütçelerde % 25.2-41.9 arasında değişen gelir oranlarıyla birinci sırayı almış, 1161/1748 bütçesinde % 38.2 oranıyla az bir farkla ikinci sıraya düşmüştür. 1103 te % 20.7 lik bir oranla üçüncü sırada yer alan Mevkûfat kalemi sonraki yıllarda % 9.4-20.1 arasında değişen oranlarla bu sırayı korumuştur. Dördüncü sırada % 8.3-10.7 ile yer alan Maden kalemi 1161 de % 3.3 lük bir orana sahip olabilmıştır. Beşinci sırada da % 4.4-10.04 ile Haslar kalemi gelmektedir. Bu beş kalemin yıllar itibariyle denetledikleri gelirlerin toplam gelirlere oranı şöyledir :

(59) A. Tabakoğlu, age, s. 55, Tablo 13.

Yıllar	%	Yıllar	%
1103/1691-2	84.7	1113/1701-2	92
1104/1692-3	87.3	1114/1702-3	95.3
1105/1693-4	86.8	1116/1704-5	91.1
1106/1694-5	88.6	1118/1706-7	92.1
1103/1696-7	89.1	1122/1710-1	91.4
1110/1698-9	90.3	1147/1734-5	88.7
1112/1700-1	91.1	1161/1748	94

Söz konusu kalemler 1691 - 1748 yılları arasında bütçe gelirlerinin ortalama olarak % 90.17 sini denetlemekteydi. Bu süre içinde % 84.7 den % 94 e çıkması da giderek bir gelir temerküzü olduğunu göstermektedir.

Bu kalemlerden sonra gelen diğer kalemler şöyle sıralanabilir : Mukataa-i evvel (% 0.9-3.3), Haremeyn Mukataası (% 0.6-2.1), Bursa Mukataası (%0.8-1.9), İstanbul Mukataası (%0.7-1.6), Avlonya Mukataası (% 0.7-1.3), Ağnâm Mukataası (% 0.7-1.2), Haremeyn Muhasebesi (% 0.4-2.8), Kefe Mukataası (% 0.6-0.9), Anadolu Muhasebesi (% 0.006-0.23), Piskopos Mukataası (% 0.04-0.15).

C. BÜTÇE GİDER BÜROLARI

1. Yeniçeri Kalemi

Merkezde ve taşra kalelerinde muhafız olarak görev yapan Yeniçerilerle acemi oğlanlara, saray bahçeleri görevlilerine, baltacılar yapılan ödemeler bu kalemin sorumluluğu altındaydı. 1079/1669-70 bütçesinde yeniçeri mevâcip-leri Piyâde Mukabelesi kaleminde yer alıyordu. Bir kaç yıl sonra yeniçerilere yapılan ödemeler bağımsız olarak bu kalem- den yönetilmeye başlandı.

2. Piyâde Mukabelesi

1079/1669-70 bütçesinde merkez ve kalelerdeki yeniçeri, cebeci, topçu top arabacılarla alémdar, hassa terzileri, câmeşûylar (çamaşırcılar), matbah ve kiler hizmetçileri, hayme (çadır) mehterleri, ehl-i hıraf gibi görevlilere verilen mevâcip-lerle ilgili olduğu kayıtlıydı. Yeniçerilere yapılan ödemeler sonradan bağımsız bir kaleme bağlanmıştır.

3. Süvâri Mukabelesi

Sipahi, silahtar ve dört bölüğe (Sağ ve sol ulüfeciler, sağ ve sol garipler) verilen mevâciplerle ilgilenirdi.

4. Büyük Kale ve Küçük Kale

Bu bürolar Tezkire-i kal'a-i evvel ve Tezkire-i Kal'a-i küçük adıyla da anılırlardı. Bunlar hemen hepsi Rumelinde bulunan bazı kalelerin muhafızlarına verilen mevâciplerle ilgiliydiler. Bu kalelerin başlıcaları şunlardı : İskenderiye (İşkodra), Dukakin, Ohri, İlbasan, Avlonya, Delvine, Yan-ya, Tırhala, İnebahtı, Alacahisar, Köstendil, Üsküb, Hersek, Eğriboz ve Kefe.

5. Küçük Ruznâme

Daha çok rikâb ağaları, emekli Enderûn ağaları, müteferrikalar, hazine memurları, bazı defterhâne kâtipleri, Divân kâtipleri, hassa tabipleri gibi müşâherehorân (aylık alan) bazı görevlilerin maaş hesaplarını tutardı. Yani bu büro saray ve divan memuru statüsündekilerin maaşlarını denetliyordu. (Ruznâme, Maliye, Tarihçi kalemlerinde çalışan birçok görevlinin hazineден maaş almadıkları, kayıtlar ve tesciller dolayısıyla tahsil ettikleri resim ve harçlarla geçindikleri bilinmektedir).

6. Teşrifât Kalemî

Bu büro adından da anlaşılacağı gibi teşrifât (protokol) ile ilgiliydi ve elçi tahsisatları, giydirilen hil'atlara yapılan harcamalar ile bütçelerin ihrâcat bölümünde yer alan bazı harcamalar gibi gider hesaplarını tutuyordu.

7. Sâlyâne Mukataası

Bu büro ümerâ-i deryanın, Akdeniz ve Tuna donanması kaptanlarının, Tatar sultanlarının sâlyânelerinin (yıllık tahsisatlarının) hesaplarını tutar ve onlara gerekli ödemeleri yapardı. Adından anlaşıldığı gibi bu büro asıl işlevi olan bazı sâlyâne giderlerinin mukataa şeklindeki gelir kaynaklarını da denetliyordu.

Bu gider bürolarından başka bazı gelir büroları aynı zamanda bazı giderlerin hesabını tutmayı da üstlenmişti. Bunlar önem sırasıyla Baş Muhasebe, Cizye, Anadolu ve Haremeyn Muhasebeleri, Baş Mukataa, Kefe, Haslar, Bursa, Haremeyn, Avlonya ve Maden Mukataalarıyla Mevkûfât kalemleridir.

D. DENETLEDİĞİ GİDERLER BAKIMINDAN BÜTÇE GİDER BÜROLARININ ÖNEMİ

Maliye gider bürolarının (ki bunların bir bölümü hem gelir hem gider bürosudur) sayısı 20 dir (60).

Tablodan da anlaşılacağı gibi devletin bütün giderleri bu 20 büro aracılığı ile yapılmamaktadır. Bu büroların denetledikleri giderler toplam bütçe giderlerinin hepsini değil, sırasıyla 1108/1696-7 de % 72, 1110/1698-9 da % 65 ve 1116/1704-5 te % 83.5 ini kapsamaktadır. Gider büroları aracılığı ile yapılmayan harcamaların doğrudan hazineye yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu tür giderler smir boylarındaki askerlerin et, buğday, elbise tazminatları, kimi tamiyat ve mühimmât harcamaları, bütçelerin «teslimât» ve «ihracât» bölümlerinde yer alan harcamaların bir kısmıdır.

Giderlerin en büyük bölümünü denetleyen Yeniçeri kalemî (% 17.4-20.6) İstanbul'daki ve sınır boylarındaki yeniçerilerin ; korucu, mütekâid, zağarcı, sekbanların; acemi oğlanı ocaklarının mevâciplerini dağıtmakla görevliydi. İkinci büyük gider kalemi olan Süvari Mukabelesi (% 7.7-11.2) sipah, silahtar, dört bölük (sağ ve sol ulufeciler, sağ ve sol garipler), Dergâh-ı âli kapıcıları ve Bâbüssaâde ağalarının mevâciplerini üzerine almıştı.

Piyâde Mukabelesi (% 5.1-5.7) cebeci, topçu ve top arabacı ocaklarıyla hassa alemdarları, Divân-ı hümâyûn sakaları, hassa terzileri, hassa çamaşırcıları, matbah-ı âmire hizmetlileri, çadır mehterleri, ehl-i hıref, has ahır (İstabl-ı âmire) serrâcları, deveci ve eşekçi bölüklerinin mevâcipleriyle ilgilidir.

(60) Bunların denetledikleri giderlerle bunların toplam giderlere oranı için bk. A. Tabakoğlu age, s. 58, Tablo 14.

Daha çok merkezî mevâcip ödemelerini denetleyen kalemlerin sonuncusu Ruznâme-i küçük (% 1.7-1.9) tür. Bu kalem müşâherehorân (aylıkçılar), Rikâb-ı hümâyun ağaları, zevvâklar, çavuşlar, müezzinler, hazinedâr, harem ağası, peykler, mimarlar, kuş yetiştiricileri ve avcılar, sikkezen (sikke kazıyıcı) ler, Tersâne-i âmire neferleri gibi görevlilerin mevâciplerini dağıtmakla yükümlüydü.

Salyâne kalemi (% 4.1-8.3) deniz beyleri, Kırım hanları ve kalgaylara verilen salyâneleri (yıllık maaşları) öder. Haslar kalemi (% 4.5-6.2) haslara karşılık yapılan bazı ödemelerle bazı mütekâid ve duacı vazifelerini denetlemektedir. En büyük gelir kalemlerinden olan Muhasebe-i evvel (% 6.2-8.5) bazı kale mevâciplerini, vazifeleri, has ve salyâneleri yönetmektedir. Gelirlerin önemsiz bir kısmını elinde tutan Anadolu Muhasebesi gider faslında oldukça önemli bir yere (% 5.8-8.5) sahip olup bazı kale mevâciplerini, vazifeleri ödemektedir. Önemli sayılabilecek diğer bir gider kalemi de bazı kale muhafızlarına ödenen mevâciplerle ilgili olan Büyük Kale kalemi (% 4.9-7.2) dir.

Diğer kalemler giderlerin önemsiz miktarlarını denetlemekte olup bazı kale mevâcipleri, vazifeler, haslar ve salyânelerle ilgilidirler. Bunlar Cizye Muhasebesi (% 0.6-0.2), Haremeyn Muhasebesi (% 0.1-0.3), Mukataa-i evvel (% 0.03-0.05), Kefe Mukataası (% 0.1-0.3), Bursa Mukataası (% 0.002), Haremeyn Mukataası (% 0.008), Avlonya Mukataası (% 0.004), Maden Mukataası (% 0.02), Mevkûfât kalemi (% 1.3), Küçük Kale kalemi (% 1.4-1.7) ve Teşrifat Kalemi (% 0.01-0.04) dir.

V. Sonuç

XVII. ve XVIII. yüzyıl bütçelerini bilinen diğer bütçelerle tamamlayarak, Osmanlı devletinin gelir ve giderlerini hem global hem de ayrıntılı olarak asırlarla ifade edilebilen geniş bir zaman dilimi içerisinde inceleyebiliyoruz. Bu bütçelerin dökümleri bize devlet gelir ve giderlerinin ayrıntılarına girme imkanını verdiği gibi bunların maliye sistemi içerisindeki yerlerini ve coğrafi dağılımlarını göstermektedir. Yine bu bütçelerin fazla oluşu seriler tertipleyip mukayeseler yapmaya büyük ölçüde imkan vermektedir.